Member since 2019
JM14482

Studia i rozprawy

Wiesław Jamrożek*

Edukacja i myśl pedagogiczna w Drugiej Rzeczypospolitej. W stuletnią rocznicę odzyskania niepodległości[1]

Abstrakt

Artykuł stanowi próbę prezentacji dorobku w zakresie praktyki edukacyjnej (zarówno szkolnej, jak i pozaszkolnej) oraz myśli pedagogicznej w Polsce w latach 1918–1939. Ukazuje zarówno początkowy stan tej edukacji, jak i jej rozwój. Przedstawia również – w sposób syntetyczny i skrótowy – rozwój badań i myśli odnoszących do edukacji Został przygotowany z okazji obchodów setnej rocznicy odzyskania przez Polskę niepodległości.

Słowa kluczowe: edukacja, myśl pedagogiczna, Polska międzywojenna, stuletnia rocznica odzyskania niepodległości.

Education and Pedagogical Thought in the Second Polish Republic. On the Centenary of Regaining Independence

Abstract

The article is an attempt to present the achievements in the field of educational practice (both in school and out of school) and pedagogical thought in Poland in the years 1918–1939. It shows the initial state of education and its development. It also presents – in a synthetic and brief way – the development of research and thought related to education. It was prepared to celebrate the centenary of Poland regaining independence.

Keywords: education, pedagogical thought, interwar Poland, centenary of regaining independence.

* Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Studiów Edukacyjnych.
Artykuł otrzymano: 3.01.2020; akceptacja: 9.05.2020.

[1] Niniejszy tekst nawiązuje do artykułu autora opublikowanego na łamach „Biuletynu Historii Wychowania" 2008, nr 24 (pt. *Praktyka i myśl edukacyjna Drugiej Rzeczypospolitej – w 90 rocznicę odzyskania niepodległości*). Stanowi on próbę aktualizacji oraz znacznego rozszerzenia jego treści.

http://dx.doi.org/10.18778/2450-4491.11.08

W 2018 r. obchodzona była 100. rocznica odzyskania niepodległości. Pod koniec 1918 r., po długoletniej niewoli narodowej (123 latach), na arenę światową weszła ponownie suwerenna Polska. Spełniło się wówczas marzenie wielu pokoleń Polaków, którzy nieustannie wierzyli w odzyskanie niepodległości.

Formalne uzyskanie niepodległości w listopadzie 1918 r. było jednak dopiero początkiem procesu budowy podstaw odrodzonego państwa – procesu dokonującego się w niezwykle złożonych warunkach ekonomicznych, politycznych i społecznych. Przede wszystkim nadal jeszcze nie był określony kształt granic odrodzonego państwa, o które – jak pokazały kolejne miesiące, a nawet i lata – trzeba było walczyć nie tylko podczas konferencji pokojowej w Paryżu, trwającej w 1919 r., i poprzez działania dyplomatyczne, ale również na licznych polach bitew z naszymi sąsiadami. Toczyły się walki na zachodnich – a jeszcze dłużej – na wschodnich rubieżach kraju o przynależność państwową tych ziem (Roszkowski 2003: 63 i in.).

W początkach Drugiej Rzeczypospolitej trudna była także sytuacja w dziedzinie edukacji, mimo niewątpliwego dorobku społeczeństwa polskiego zarówno na płaszczyźnie praktycznych dokonań, jak i w sferze koncepcji oraz myśli pedagogicznej z okresu poprzedzającego odzyskanie niepodległości. Przede wszystkim w spadku po zaborach przypadł odrodzonemu państwu stosunkowo wysoki wskaźnik analfabetyzmu. Z danych uzyskanych w spisie powszechnym w 1921 r. wynikało, że Polska miała wtedy ponad 6,5 mln analfabetów, co stanowiło około 33% mieszkańców kraju powyżej 10. roku życia[2].

W rezultacie odrębności w systemach ekonomicznych, politycznych, społecznych i prawnych państw zaborczych szkolnictwo na ziemiach polskich u progu niepodległości różniło się dość znacznie pod względem ilościowym, organizacyjnym, programowym i dydaktycznym. Przed odrodzonym państwem polskim stawało zatem ważne zadanie ujednolicenia ustroju i poziomu szkolnictwa. Jego realizację zapowiadano już w programie ogłoszonym – 18 grudnia 1918 r. – przez pierwszego ministra oświaty w niepodległej Polsce – Ksawerego Praussa. Nad budową spójnego systemu edukacji narodowej we wskrzeszonej Rzeczypospolitej dyskutowano także – nawiązując do programu K. Praussa – podczas obrad Ogólnopolskiego Zjazdu Oświatowego w dniach 14–17 kwietnia 1919 r., nieformalnie nazwanego jeszcze w trakcie jego trwania – ze względu na rangę podejmowanych na nim problemów – Sejmem Nauczycielskim.

Zakres problematyki podejmowanej podczas obrad (plenarnych i sekcyjnych) wspomnianego Sejmu Nauczycielskiego – w którym uczestniczyło ponad ośmiuset

[2] Zjawisko analfabetyzmu dotyczyło w szczególności starszego i najstarszego pokolenia (wśród obywateli w wieku powyżej 60 lat rejestrowano aż 54,2% analfabetów, w grupie mieszkańców Polski w wieku 40–59 lat – 42,2%) i występowało przede wszystkim na wsi (zob. np. Sutyła 1982: 20). Charakterystyczna była również geografia tego zjawiska. Tak na przykład wieś wielkopolska miała tylko 4,3% analfabetów, lwowska – 33,9 %, poleska – aż 78,1 % (Roszkowski 2003: 123).

delegatów[3] – był rozległy. Obejmował zagadnienia dotyczące ustroju szkolnego i administracji szkolnej, wychowania przedszkolnego i kolejnych szczebli kształcenia (łącznie ze szkolnictwem wyższym, choć związana z nim sekcja ostatecznie nie ukonstytuowała się). Uchwały i wnioski przyjęte na Sejmie Nauczycielskim wytyczały podstawy pod budowę demokratycznego systemu edukacji, opartego m.in. na idei unarodowienia szkolnictwa, służącej integracji narodu, na zasadzie siedmioletniej nauki we wszystkich szkołach powszechnych i obowiązku szkolnym realizowanym od 7. roku życia, na kształceniu w szkole średniej wspartym koncepcją tzw. podstawy wychowawczej (dydaktycznej) – obejmującej przedmioty określające kierunek i cele wychowania w poszczególnych typach szkół (Jamrożek 2015: 102, 126 i in.).

Ważne znaczenie dla unifikacji i porządkowania szkolnictwa w początkowym okresie po odzyskaniu przez Polskę niepodległości posiadały: dekret o obowiązku szkolnym z dnia 7 lutego 1919 r., dekret o kształceniu nauczycieli szkół powszechnych – również z 7 lutego 1919 r., ustawa o tymczasowym ustroju władz szkolnych z 4 czerwca 1920 r. czy ustawa o zakładaniu i utrzymywaniu publicznych szkół powszechnych z dnia 17 lutego 1922 r., a w odniesieniu do szkolnictwa wyższego – ustawa o szkołach akademickich z 13 lipca 1920 r.[4] Istotne były oczywiście także postanowienia konstytucji marcowej z 1921 r. – rozstrzygające definitywnie sprawę obowiązkowej nauki w zakresie szkoły powszechnej, określające bezpłatność nauczania w szkołach państwowych i samorządowych, ustanawiające obowiązkowy charakter nauki religii we wszystkich szkołach publicznych – kształcących młodzież do 18 lat (Jamrożek 2008: 122).

Pozostałości ustawodawstwa oświatowego państw zaborczych likwidowała ostatecznie Ustawa o ustroju szkolnictwa, uchwalona przez Sejm 11 marca 1932 r. Ustawa ta (zwana powszechnie jędrzejewiczowską, od nazwiska ówczesnego Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego – Janusza Jędrzejewicza) unifikowała zarazem – za wyjątkiem województwa śląskiego – szkolnictwo na terenie Polski.

Szczególnym przedmiotem troski władz szkolnych i środowisk oświatowych odrodzonego państwa było zapewnienie wzrostu powszechności nauczania na stopniu podstawowym. Odsetek dzieci objętych nauką szkolną w latach dwudziestych stale zwiększał się, osiągając w roku szkolnym 1928/1929 – według danych Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego – wysoki poziom 96,4% (Trzebiatowski 1969: 65, 77). Niestety, w następnych latach – w okresie tzw. kryzysu szkolnego – nastąpił jednak spadek powszechności nauczania. W roku

[3] Wśród delegatów byli również przedstawiciele nauczycielskich stowarzyszeń ze Śląska i z Poznańskiego, z dzielnic, które pozostawały wówczas formalnie poza granicami odrodzonej Rzeczypospolitej (Jamrożek 2015: 73).

[4] Kolejnym aktem prawnym regulującym funkcjonowanie szkolnictwa wyższego była Ustawa z 15 marca 1933 r., która – w porównaniu do ustawy z 1920 r. – rozszerzała m.in. uprawnienia Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.

szkolnym 1935/1936 wskaźnik ten – według danych ówczesnego GUS – spadł do poziomu 88,3% dzieci zobowiązanych do uczęszczania do szkoły[5].

W Drugiej Rzeczypospolitej zbyt wolno dokonywało się podwyższanie stopnia organizacyjnego szkół powszechnych. Na wsi przeważały szkoły najniżej zorganizowane (nierealizujące pełnego programu szkoły powszechnej). Sytuacji tej nie poprawiła w zasadzie realizacja postanowień wspomnianej powyżej Ustawy z 1932 r., która nadal utrzymywała nierówność miejskich i wiejskich szkół powszechnych. Szkoła pierwszego stopnia była przeważającym typem szkoły na wsi [jedno- i dwuklasówki stanowiły w roku szkolnym 1932/1933 74,6% ogółu szkół wiejskich, do których uczęszczało ponad 50% dzieci wiejskich (Garbowska 1976: 67)].

Ustawa jędrzejewiczowska – co należy jednak ocenić pozytywnie – dokonywała zdecydowanej reformy szkolnictwa ponadpodstawowego. Wprowadzała (w miejsce dotychczasowego 8-letniego gimnazjum) 4-letnie gimnazjum ogólnokształcące (jednolite pod względem programowym) i 2-letnie liceum (o zróżnicowanym programie). Podnosiła rangę szkolnictwa zawodowego, wprowadzając również szkoły zawodowe stopnia gimnazjalnego i licealnego. Reformowała ponadto kształcenie nauczycieli, podnosząc wyraźnie jego poziom.

W Polsce międzywojennej następował także zdecydowany rozwój oświaty pozaszkolnej. Swoją działalność na tym polu prowadziły różne stowarzyszenia społeczno-oświatowe, wśród których wymienić należy w szczególności: Towarzystwo Czytelni Ludowych, Towarzystwo Szkoły Ludowej, Polską Macierz Szkolną, Towarzystwo Uniwersytetu Robotniczego. Do nich dołączyły również takie np. podmioty, jak: Instytut Oświaty Dorosłych (powstały na bazie Centralnego Biura Kursów dla Dorosłych), Instytut Oświaty i Kultury im. Stanisława Staszica, Związek Teatrów Ludowych, a następnie Instytut Teatrów Ludowych. Ważne miejsce w pozaszkolnej działalności oświatowej zajmowały organizacje młodzieżowe, w tym m.in. związki młodzieży wiejskiej. Z tymi ostatnimi związany był np., niezmiernie ważny w realiach II RP, ruch uniwersytetów ludowych, nawiązujący do założeń i doświadczeń wypracowanych jeszcze w XIX w. przez Mikołaja F. S. Grundtviga i Christena Kolda. Ruch ten funkcjonował w Polsce międzywojennej m.in. pod wpływem idei i koncepcji wychowawczych – wybitnego przedstawiciela i czołowego działacza ówczesnego ruchu młodochłopskiego – Ignacego Solarza. Należy jednak wspomnieć, iż pierwszy uniwersytet ludowy w niepodległej Polsce został utworzony w 1921 r. w Dalkach pod Gnieznem pod kierownictwem ks. Antoniego Ludwiczaka związanego z wymienionym wcześniej Towarzystwem Czytelni Ludowych.

Dla polskiej oświaty pozaszkolnej okresu międzywojennego jest charakterystyczny fakt, że choć dominowała w niej nadal funkcja kompensacyjna (będąca rezultatem określonych zaniedbań edukacyjnych, pochodzących jeszcze z okresu

[5] W opinii niektórych działaczy oświatowych, krytycznych wobec ówczesnych władz oświatowych, wskaźnik ten był jeszcze niższy. Według nich liczba dzieci nieuczęszczających do szkoły miała wynosić wtedy ok. 1 mln (Garbowska 1976: 151–153).

niewoli narodowej, jak i z braków oraz niedostatków ówczesnego szkolnictwa powszechnego), to coraz większą uwagę poświęcano właściwej funkcji tej edukacji – związanej ze stwarzaniem coraz większych możliwości kształcenia na poziomie wyższym niż elementarny i z przygotowaniem jej uczestników do aktywnego udziału w życiu kulturalnym i społecznym w najbliższym środowisku, jak i poza nim. Tę funkcję realizowały na wsi m.in. wspomniane uniwersytety ludowe, a w mieście – uniwersytety powszechne[6].

Lata funkcjonowania Drugiej Rzeczypospolitej – i stwierdzenie to nie jest przesadą – to także okres rozkwitu polskiej myśli pedagogicznej. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości pojawiły się korzystniejsze – w porównaniu do poprzedniego okresu – warunki organizacyjne oraz kadrowe dla rozwoju refleksji i badań pedagogicznych. Rozwojowi temu sprzyjało również rosnące zapotrzebowanie na nową polską teorię pedagogiczną (w związku z budową nowego systemu edukacji narodowej oraz rolą wychowania w utrwalaniu i wzmacnianiu niepodległego bytu państwowego).

W rozwoju myśli i badań pedagogicznych ważne miejsce zajęły ośrodki naukowe związane z uniwersytetami. Stwierdzić należy, że pierwszą katedrę pedagogiki utworzono w 1919 r. w uruchomionym w tym samym czasie Uniwersytecie Poznańskim (noszącym wówczas nazwę Wszechnicy Piastowskiej). Katedrą tą kierował początkowo Antoni Danysz, po jego śmierci Bogdan Nawroczyński, a następnie Ludwik Jaxa-Bykowski. W 1920 r. powołano do życia przy Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Instytut Pedagogiczny, powierzając kierownictwo tej instytucji Zygmuntowi Kukulskiemu. Katedry pedagogiki w Uniwersytecie Jagiellońskim i Uniwersytecie Warszawskim powstały dopiero w 1926 r. (katedrę krakowską objął Zygmunt Mysłakowski, warszawską – wspominany już B. Nawroczyński). Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie utworzył własną katedrę pedagogiki tuż przed wybuchem wojny, oddając jej kierownictwo Bogdanowi Suchodolskiemu. Z uniwersyteckim ośrodkiem lwowskim związany był także Kazimierz Sośnicki, a z Uniwersytetem Stefana Batorego w Wilnie – Ludwik Chmaj.

Ważnym ośrodkiem badań nad edukacją i rozwojem teorii pedagogicznej w Polsce międzywojennej była Wolna Wszechnica Polska. Od początku jej istnienia funkcjonował w niej Wydział Pedagogiczny. W jednostce tej utworzono, w 1925 r., Studium Pracy Społeczno-Oświatowej pod kierownictwem Heleny Radlińskiej. Istotną rolę w rozwoju nauki i myśli pedagogicznej spełniał także, zwłaszcza w zakresie badań związanych z kształceniem specjalnym, Instytut Pedagogiki Specjalnej – utworzony w 1922 r. w Warszawie i kierowany przez Marię Grzegorzewską.

W Polsce międzywojennej wyłoniły się najważniejsze teoretyczne nurty w naukach o wychowaniu. Stefan Wołoszyn zaliczył do nich m.in.: „nurt pedagogiki psychologicznej i związany z nim wielki ruch Nowego Wychowania (wychowania

[6] Szerzej na temat dorobku polskiej oświaty pozaszkolnej m.in. w dwu publikacjach: J. Sutyły (1982) i A. Stopińskiej-Pająk (1994).

progresywnego)", „nurt pedagogiki socjologicznej (pedagogiki społecznej)", „nurt pedagogiki kultury (pedagogiki humanistycznej, personalistycznej)" (Wołoszyn 1998: 31).

Należy zauważyć, że dla rozwoju myśli i teorii pedagogicznej w II Rzeczypospolitej istotne znaczenie miały osiągnięcia nauk pokrewnych, zwłaszcza psychologii oraz socjologii. Ten wpływ uzewnętrznia się już w sygnalizowanej powyżej klasyfikacji teoretycznych nurtów pedagogicznych. Wskazać w tym kontekście można na dorobek z tego okresu najwybitniejszych przedstawicieli psychologii wychowawczej, m.in: Stefana Baleya, Józefy Joteyko, Stefana Szumana (zob. *Osiągnięcia polskiej psychologii*… 1981), a z dziedziny socjologii: Floriana Znanieckiego, Ludwika Krzywickiego, Jana Stanisława Bystronia i – wówczas najmłodszego z wymienianych tu socjologów – Józefa Chałasińskiego.

Duży wpływ na myśl i praktykę wychowawczą w Polsce międzywojennej wywarł wspomniany ruch Nowego Wychowania. Szczególną rolę w propagowaniu jego założeń i idei spełniało pismo – „Ruch Pedagogiczny" ukazujące się pod redakcją (aż do 1933 r.) Henryka Rowida, twórcy jednej z polskich odmian „szkoły pracy" – koncepcji „szkoły twórczej".

Ważne miejsce wśród polskich pedagogów Nowego Wychowania zajął z pewnością Janusz Korczak (Henryk Goldszmit), jednocześnie pisarz i lekarz, a przede wszystkim wychowawca dzieci pozbawionych opieki rodzicielskiej, nazwany – ze względu na swoją postawę, zwłaszcza w „latach próby" podczas okupacji hitlerowskiej – Sokratesem XX w. (Wołoszyn 1982: 7 i in.). Janusz Korczak, na podstawie wieloletnich studiów i doświadczeń w prowadzonym przez siebie „Domu Sierot" (dla dzieci żydowskich) oraz w bliźniaczym „Naszym Domu" (dla dzieci polskich), stworzył oryginalny system wychowawczy w zakładzie opiekuńczym. Oparł swoją koncepcję pedagogiczną na idei samowychowania oraz związanym z nią projekcie „społeczeństwa dziecięcego, organizowanego i rządzonego przez same dzieci". Janusz Korczak zginął w komorach gazowych obozu zagłady w Treblince wraz z dwiema setkami wychowanków i personelem „Domu Sierot".

W Polsce międzywojennej „idee *pedagogiki naukowej*, opartej na podstawach społecznych", socjologicznych (Wołoszyn 1998: 52) rozwijali m.in. wspominana już Helena Radlińska i Marian Falski. Z pedagogiką kultury w tym czasie związani byli: Bogdan Nawroczyński, rosyjski emigrant Sergiusz Hessen, Bogdan Suchodolski, w części też Zygmunt Mysłakowski. Wśród polskich twórców pedagogiki nurtu personalistycznego wymienić należy również przedstawiciela polskiej katolickiej myśli pedagogicznej – Karola Górskiego. W okresie Drugiej Rzeczypospolitej można mówić również o pedagogice uprawianej w „klimacie marksizmu" (Wołoszyn 1998: 88). Jej reprezentantami byli przede wszystkim Władysław Spasowski i Stefan Rudniański.

W okresie międzywojennym rozwijane były badania w zakresie poszczególnych dyscyplin pedagogicznych, również na gruncie związanej z nimi – i bliskiej autorowi niniejszego tekstu – historii wychowania. Badania nad dziejami edukacji prowadzili w tym czasie: Stanisław Kot, Zygmunt Kukulski, Stanisław Łempicki,

Helena Radlińska, Henryk Barycz, Jan Hulewicz, Stefan Truchim, Wiktor Wąsik, Józef Lewicki, Bogdan Nawroczyński, Hanna Pohoska, Karol Mazurkiewicz i inni[7].

Szczególnym przedmiotem refleksji nad wychowaniem w Drugiej Rzeczypospolitej i zarazem kontrowersji w pedagogice dwudziestolecia międzywojennego była kwestia celów wychowania. Formułując ideał wychowawczy, który miał wyznaczać główny kierunek edukacji, wytyczać drogi rozwoju teorii i praktyki pedagogicznej, usiłowano w tym czasie przezwyciężyć charakterystyczną dla ideologii wychowawczej czasów niewoli narodowej antynomię: naród czy państwo? W okresie do 1926 r. dominującym kierunkiem w teleologii wychowawczej i najbardziej oddziałującym na praktykę edukacyjną było tzw. wychowanie narodowe – eksponujące ideę narodu. Próbę określenia wychowawczych podstaw naukowych wychowania narodowego podjął przede wszystkim Lucjan Zarzecki. Żądał on oparcia budowy polskiej szkoły na tradycjach narodowych i dostosowania wychowania do właściwości oraz potrzeb „charakteru narodowego". Wychowania nie traktował jednak tylko jako procesu przekazywania doświadczeń, ale także jako przygotowanie do pomnażania dorobku przeszłości i tworzenia nowych wartości. Uwzględniając ówczesne realia i potrzeby życia polskiego, kreślił wychowawczy ideał „robotnika – obywatela".

W latach późniejszych przewagę zyskiwało jednak wychowanie państwowe podkreślające – jako naczelną – ideę państwa, uwzględniające zarazem fakt, że w ówczesnych warunkach II RP zamieszkiwały jej obszar również różne inne grupy etniczne. Koncepcja wychowania państwowego została opracowana w głównych zarysach i przedstawiona w 1929 r. podczas Pierwszego Kongresu Pedagogicznego w Poznaniu. Ówczesny Minister WRiOP, Sławomir Czerwiński, przedstawiając na tym kongresie nowy ideał wychowawczy, określił „typ psychiczny", który powinien być formowany w toku oddziaływań wychowawczych. Miał to być typ „bojownika – pracownika": karnego, lojalnego, pracowitego, łączącego umiejętność pozytywistycznego działania i pracy z romantycznym entuzjazmem dla państwa i wykonywanych obowiązków obywatelskich.

Podstawy i założenia wychowania państwowego rozwijali później także Adam Skwarczyński i Hanna Pohoska. W dyskusję nad węzłowymi problemami wychowania państwowego znaczący wkład wniósł także Kazimierz Sośnicki (1933). Jego książka *Podstawy wychowania państwowego* stanowiła pierwszą w Polsce pracę teoretyczną poddającą problemy wychowania państwowego wnikliwej i wszechstronnej analizie (od strony filozoficznej, socjologicznej, psychologicznej i pedagogicznej)[8].

[7] Szerzej na temat historii wychowania w okresie międzywojennym m.in. w pracach autorstwa Henryka Barycza (1949) i Jana Hellwiga (2001) czy w publikacjach: *Historia wychowania*... (1998), *Historycy wychowania*... (2000) .

[8] Szerzej m.in. w pracach: Feliksa W. Araszkiewicza (1978), Kaliny Bartnickiej (1972), Krzysztofa Jakubiaka i Wiesława Jamrożka (2007).

Na rozwój zarówno teorii, jak i praktyki pedagogicznej w dwudziestoleciu międzywojennym wpływała również „nowatorska działalność szerokiego grona nauczycieli różnych typów szkół" (Michalski 1994: 5). Stanisław Michalski, charakteryzując najbardziej typowe formy uczestnictwa nauczycieli w rozwoju teorii pedagogicznej w II RP wskazuje, że część nauczycieli – inspirując, organizując i prowadząc proces dydaktyczno-wychowawczy – dostarczała określonego materiału empirycznego, będącego później przedmiotem badań prowadzonych jakby „z zewnątrz", inna z kolei część nauczycieli pełniła „funkcje badaczy – dostrzegając teoretyczne problemy pracy zawodowej"[9]. Ten teoretyczny i badawczy dorobek nauczycieli był prezentowany w różnych publikacjach (zamieszczanych m.in. w ówczesnych czasopismach pedagogicznych), jak i podczas kongresów oraz zjazdów pedagogicznych organizowanych w Drugiej Rzeczypospolitej, wśród których wymienić należy przede wszystkim wspominany już Sejm Nauczycielski, a następnie cztery kongresy: poznański (w 1929 r.), wileński (w 1931 r.), lwowski (w 1933 r.) i warszawski (w 1939 r.).

Druga Rzeczpospolita, mimo wielu trudności i ograniczeń, błędów i niedostatków w realizowanej w niej polityce oświatowej, odnotowała jednak wiele osiągnięć – zarówno w praktyce, jak i w obszarze teorii oraz refleksji pedagogicznej. Praktyka edukacyjna i związane z nią nauki o wychowaniu z jednej strony przyswajały doświadczenia i nowatorskie koncepcje pedagogiki zachodniej, z drugiej – dopracowywały się własnych, oryginalnych rozwiązań i propozycji. Ogólny bilans edukacyjny Polski międzywojennej jest z pewnością dodatni. Niewątpliwym, największym dokonaniem Drugiej Rzeczypospolitej było zbudowanie – właściwie od podstaw – polskiego systemu edukacji. Jego rezultaty wychowawcze zweryfikowały pozytywnie lata II wojny światowej oraz okupacji hitlerowskiej i sowieckiej. O ich wartości świadczyła przede wszystkim postawa przeważającej części społeczeństwa polskiego wobec agresorów i okupantów, jej zaangażowanie w organizowanie i funkcjonowanie podziemnego państwa polskiego oraz związanych z nim struktur podziemnej armii, jak również liczny udział przedstawicieli pokolenia wychowanego w warunkach Drugiej Rzeczypospolitej w różnych innych formacjach zbrojnych poza granicami kraju.

Bibliografia

Araszkiewicz F. W. (1978) *Ideały wychowawcze Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa, PWN.

Bartnicka K. (1972) *Wychowanie państwowe*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty", t. XV, s. 61–132.

[9] Szerzej na temat nowatorskiej i badawczej działalności nauczycieli II RP w cytowanej książce S. Michalskiego i w wielu innych publikacjach, m.in. w pracach Franciszka Bereźnickiego (1984).

Barycz H. (1949) *Rozwój historii oświaty, wychowania i kultury w Polsce*, Kraków, Polska Akademia Umiejętności.

Bereźnicki F. (1984) *Innowacje pedagogiczne w Polsce 1918–1939*, Szczecin, Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej.

Garbowska W. (1976) *Szkolnictwo powszechne w Polsce w latach 1932–1939*, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Hellwig J. (2001) *Dzieje historii wychowania w Polsce i jej twórcy*, Poznań, Eruditus.

Historia wychowania w XX wieku. Dorobek i perspektywy (1998), T. Gumuła (red.), J. Krasuski, S. Majewski, Kielce, Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. J. Kochanowskiego.

Historycy wychowania II Rzeczypospolitej (2000), W. Szulakiewicz (red.), Warszawa, Studio Wydawnicze Familia.

Jakubiak K., Jamrożek W. (2007) *Idea wychowania obywatelskiego w polskiej nowożytnej myśli pedagogicznej* do 1939 r. w: *Historyczne konteksty edukacji obywatelskiej w społeczeństwach wielokulturowych*, A. Szerląg (red.), Kraków, Oficyna Wydawnicza „Impuls", s. 153–168.

Jamrożek W. (2008) *Praktyka i myśl edukacyjna Drugiej Rzeczypospolitej – w 90 rocznicę odzyskania niepodległości*, „Biuletyn Historii Wychowania", nr 24, s. 121–127.

Jamrożek W. (2015) *Kongresy i zjazdy pedagogiczne w rozwoju polskiej myśli i praktyki edukacyjnej (do 1939 roku)*, Poznań, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza.

Michalski S. (1994) *Praca naukowo-badawcza nauczycieli w Drugiej Rzeczypospolitej*, Poznań, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza.

O szkołę polską. *Pierwszy Ogólnopolski Wielki Zjazd Nauczycielski w dniach 14, 15, 16 i 17 kwietnia MCMXIX w Warszawie (*MCMXX*)*, Lwów–Warszawa, Książnica Polska.

Osiągnięcia polskiej psychologii w okresie międzywojennym (1981), K. Czarnecki (red.), Katowice, Uniwersytet Śląski.

Roszkowski W. (2003) *Najnowsza historia Polski 1914–1945*, Warszawa, Świat Książki.

Sobczak J. (1978–1979) *Recepcja idei „nowego wychowania" w polskiej pedagogice okresu między wojnami*, Bydgoszcz, Wyższa Szkoła Pedagogiczna.

Sośnicki K. (1933) *Podstawy wychowania państwowego*, Lwów–Warszawa, Książnica Atlas.

Stopińska-Pająk A. (1994) *Andragogika w Drugiej Rzeczypospolitej*, Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Sutyła J. (1982) *Miejsce kształcenia dorosłych w systemie oświatowym II Rzeczypospolitej*, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Trzebiatowski K. (1969) *Problem powszechności nauczania w Polsce w latach 1918–1931*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty", t. XII, s. 49–87.

Wołoszyn S. (1982) *Korczak*, Warszawa, Wiedza Powszechna.

Wołoszyn S. (1998), *Nauki o wychowaniu w Polsce XX wieku. Próba syntetycznego zarysu na tle powszechnym*, Kielce, Dom Wydawniczy Strzelec.